

УДК 374.21

*Яременко Л. А.,
к. пед. н., викладач
Національного педагогічного
університету
імені М. П. Драгоманова*

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ: СТАТУС ТА ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ

У статті обґрунтовано, що серед соціальних інститутів виховання й розвитку підростаючих поколінь особлива роль належить позашкільній освіті. Вона є невід'ємною частиною життя суспільства, яка сприяє реалізації індивідуальних психофізичних і соціальних потреб особистості, що розвивається, розкриттю її творчого потенціалу, формуванню соціально значущих якостей. Саме тому позашкільна освіта є складовою системи сучасної освіти, передусім системи безперервної освіти учнівської молоді. З огляду на це, позашкільна освіта значною мірою відповідальна за соціалізацію особистості, формування її ціннісних і моральних орієнтацій. Певна не увага держави та суспільства до цієї ланки освіти, допущена в минулі два десятиліття, позначилася зниженням творчої активності учнівської молоді. Відродження статусу позашкільної освіти потребує широкоформатних досліджень її природи та сутності, завдань і технологій їх реалізації.

Ключові слова: людина, освіта, шкільна освіта, позашкільна освіта, творчість, свобода, відповідальність.

В статті обґрунтовано, що среди соціальних інститутів виховання і розвитку підрастаючих поколінь особая роль принадлежит внешкольному образованию. Оно является неотъемлемой частью

жизни общества, способствует реализации индивидуальных психофизических и социальных потребностей развивающейся личности, раскрытию ее творческого потенциала, формированию социально значимых качеств. Именно поэтому внешкольное образование является составляющей системы современного образования, прежде всего системы непрерывного образования учащейся молодежи. Учитывая это, внешкольное образование в значительной степени ответственно за социализацию личности, формирование ее ценностных и нравственных ориентаций. Конечно невнимание государства и общества к этому звену образования, которое допущено в прошлые два десятилетия, отразилось снижением творческой активности учащейся молодежи. Возрождение статуса внешкольного образования требует широкоформатных исследований его природы и сущности, задач и технологий их реализации.

Ключевые слова: человек, образование, школьное образование, внешкольное образование, творчество, свобода, ответственность.

The article substantiates that among social institutions and education of younger generations play a special role extracurricular education. It is an integral part of society that promotes the realization of individual psycho-physical and social needs of the individual developing the disclosure of its creative potential, formation of socially significant qualities. That is why school education is a component of modern education, especially the system of continuous education students. In view of this school education is largely responsible for the socialization, the formation of values and moral orientations. A certain inattention state and society to this level of education, admitted in the past two decades, reflected a decrease in the creative activity of students. Revival status of adult education requires wide research of its nature and essence, objectives and technology implementation.

Key words: man, education, school education, extracurricular training, creativity, freedom, responsibility.

Згадки про педагогічний інтерес до позашкільної освіти знаходимо, вивчаючи історію педагогіки давніх часів. Як зазначає вітчизняна дослідниця О. В. Биковська, ще до Х ст. були створені передумови для виникнення позашкільної освіти, а також спрямування її змісту на оволодіння елементарними трудовими вміннями та навичками. А протягом Х–ХV століть, відбувалася активізація освітньої діяльності, розвиток освіти, шкільництва, поява перших методичних настанов тощо [2, с. 14].

Проте переважна більшість дослідників даної проблеми сходяться у думці, що становлення позашкільної освіти простежується з кінця XIX – початку XX століття. Саме в цей час у середовищі інтелігенції та підприємництва дореволюційної Росії виникає низка соціально-педагогічних ініціатив, спрямованих на підвищення культурного рівня робітників, передусім колишніх селян-мігрантів, здійснення їм допомоги в адаптації до змін життєвого укладу, які були викликані розвитком промисловості та відповідною урбанізацією. Поява “вільних класів”, “денних клубів для дітей”, ігрових майданчиків і дитячих загородніх колоній, профільних клубів та товариств в цей час було викликано потребою привнесення спрямовуючого, доцільного начала в процес адаптації підростаючого покоління в умовах динамічного розвитку суспільства, коли традиційні форми життєдіяльності втрачають свою регулятивну ефективність [2, с. 6].

Теоретичні основи позашкільної освіти як соціально-педагогічного феномену закладені в працях відомих педагогів Є. Н. Мединського, А. У. Зеленько, С. Т. Шацького та ін., які побачили світ на початку минулого сторіччя. Особливо значний внесок належить Є. Н. Мединському, в чій творчості підіймається широке коло питань моралі, соціальної педагогіки, формування людської особистості. У своїй фундаментальній праці “Енциклопедія позашкільної освіти”, яка побачила світ у 1923 р., Є. Н. Мединський підійшов до визначення цілей і змісту позашкільної освіти, визначаючи її як безперервний процес, який супроводжує розвиток і формування особистості протягом усього життя людини. Ще раніше він дав визначення позашкільної освіти як засобу “всебічного, гармонійного розвитку особистості або людського колективу в розумовому, моральному, естетичному та фізичному відношенні” [8, с. 13].

С. Т. Шатський, А. У. Зеленько, П. Ф. Лесгафт, К. А. Фортунатов та інші педагоги за рахунок коштів ліберальних громадських організацій, добровільних пожертвувань і благодійних внесків здійснювали спроби створення позашкільних дитячих об’єднань. Намагаючися протистояти консерватизму офіційного виховання й освіти того часу, вони готували базу для розробки теорії позашкільної освіти та виховання. Окремі питання позашкільної освіти підіймалися також у працях Г. М. Ващенко, А. С. Макаренка, І. І. Огієнка, М. І. Пирогова, С. Ф. Русової, В. О. Сухомлинського, В. І. Чарнолуського та ін.

У роки радянської влади на тлі зростання багатоманітних організаційних форм позашкільної роботи з дітьми на перший план висувається

поняття “політико-просвітницької роботи”, яке по суті охоплює всю позашкільну діяльність з освіти та виховання. Позашкільна робота перетворюється на державну систему, що має міжвідомчий характер. Уся позашкільна робота координується партійними органами, а виховання активних “будівників комунізму” розглядається як її головне завдання. Починаючи з 1960-х років із розвитком дитячих об’єднань шанувальників різноманітних видів мистецтва, технічної творчості, природознавства, туризму та інших видів діяльності виокремлюється поняття “клубоведення”. Й лише у 80–90-ті роки ХХ століття утверджується власне поняття культурно-виховної роботи та позашкільної освіти і виховання. У цей період розглядаються головним чином питання змісту та методики культурно-виховної роботи з дітьми і підлітками у працях І. Н. Єрошенкова “Работа клубных учреждений с детьми и подростками” (1982), Е. А. Фролова “Организация и методика работы клуба с детьми и подростками” (1986), “Культурно-воспитательная работа профсоюзов” (1989) тощо [6, с. 8].

Методологічні, психолого-педагогічні, організаційні основи позашкільної освіти та методика культурно-виховної діяльності з різними віковими групами висвітлюється передусім у працях 1990–2000-х років. На особливу увагу заслуговують дослідження низки російських і вітчизняних науковців, у працях яких позашкільна освіта розглядається як багатоаспектний об’єкт. Окрім того, сама категорія “позашкільна освіта” не є єдиним поняттям, який передає зміст відповідної діяльності. Теоретичний аналіз термінів “позашкільна освіта”, “позашкільні навчальні заклади”, здійснений О. В. Биковською, демонструє, що наразі у світовій освітній практиці широко використовуються такі поняття, як: “неформальна освіта” (англ. – non-formal education), “заклади позашкільного виховання” (польськ. – placówki wychowania pozaszkolnego), “додаткова освіта” (рус. – дополнительное образование), центри вільного часу (словацьк. – centrum voľného času) тощо. У Міжнародному стандарті класифікації освіти (МСКО) (англ. – The International Standard Classification of Education (ISCED), що розроблений ЮНЕСКО, представлено термін “неформальна освіта”. Теоретичне узагальнення терміна “позашкільна освіта”, зазначає О. В. Биковська, дозволяє зробити висновок, що українською мовою доцільно позначати його як “позашкільна освіта”, що відповідає англійському термінові “non-formal education”, російському – “внешкольное образование”, “дополнительное образование” [2, с. 15].

Чимало дослідників даної проблеми акцентують увагу саме на додатковому характері позашкільної освіти, що відповідає поширеному в

російськомовних джерелах трактуванні позашкільної освіти передусім як “додаткової освіти” (дополнительное образование). Саме на “додатковості” акцентує увагу у визначенні позашкільної освіти вітчизняний дослідник В. Є. Берека, який її розуміє як “науково обґрунтовану в логічній єдності, наступності та послідовності систему додаткових знань, умінь і навичок, що здобувають діти та молодь у позашкільних навчальних закладах різних типів, інших закладах освіти як центрах позашкільної роботи в позаурочний і позанавчальний час” [1].

Досліджуючи значення слів “доповнювати”, “додатковий” й синонімічних понять у різних мовах, російський дослідник В. Б. Купріянов робить узагальнення щодо змісту позашкільної освіти. Зокрема, зазначає він, до групи інтерпретацій вказаних слів як призначень для суб’єкта, для якого здійснюється доповнення, є два боки. З одного боку, доповнення є задоволенням, насиченням, виконанням замовлення (fill – англ.), дієслово “доповнювати” означає зробити приємне, комплімент (complere – лат., complir – ісп.), зайняти вільний час (fill – англ.). З іншого боку, “доповнити” – це не що інше, як допомогти, підтримати (subsidium лат.), при цьому субсідіарний у парадигмі іноземної соціальної роботи трактується як “такий, що допомагає”, пробуджує суб’єктність того, що потребує на допомогу [7]. Це означає, що додаткові заняття можуть:

- по-перше, слугувати для задоволення потреб, виникнення яких не пов’язано з життєвими планами особистості, а зумовлено актуальною ситуацією життєдіяльності – епізодичний інтерес, прагнення належати до групи значимих однолітків, знайти нових друзів тощо;

- по-друге, бути базою для формування дозвільних переваг – хобі, що має розглядатися як розширення простору самореалізації особистості, спосіб підвищення якості життя;

- по-третє, може доповнити зміст основної освіти, так би мовити ліквідувати певні “пробіли”, з точки зору потреб повсякденного життя, надати засвоєним у межах основної освіти знанням практичної спрямованості;

- по-четверте, за рахунок задоволення потреб особистості сприяти становленню суб’єктності, здійснюючи якісні та кількісні природування, що дозволять вихованцю набути цілісності (завершеності);

- по-п’яте, створювати для вихованця потенціали та резерви в діяльності (резервні можливості для перекваліфікації, зміни місця роботи тощо).

При всій багатоманітності значень додаткової освіти для певної особистості акцентується увага, що вона виступає допоміжною, вторинною

до загальної й обов'язкової. Вона певною мірою приречена на периферійну роль – бути спрямованою в минуле або майбутнє. Її зміст складає те, що перестало бути обов'язковим або те, що ще не стало таким. Разом з тим, підкреслюється, що ця периферійність не знижує значення додаткової освіти, а навпаки, робить її міцним засобом гуманізації системи освіти в цілому. Все, що за тих чи інших умов неможливо покласти в основу всім (або всім, хто вибрав той чи інший профіль), можна додати за можливістю та бажанням, поглиблюючи, розширюючи та застосовуючи шкільні знання. Це доповнення здійснюється в руслі бажань і можливостей дитини, її батьків, суспільства та держави [10, с. 43].

Окрім додаткового характеру позашкільної освіти, деякі дослідники наголошують на тому, що вона характеризує сферу неформальної освіти (що відповідає термінології ЮНЕСКО). Як зазначають, Л. Н. Буйлова та Н. В. Кленова, даний термін характеризує сферу неформальної освіти, пов'язану з індивідуальним розвитком дитини в культурі, який вона обирає сама (або за допомогою значущого дорослого) відповідно до своїх бажань і потреб. У ній одночасно відбувається її навчання, виховання й особистісний розвиток. За своїм “місцеположенням” в системі освіти ця галузь освітньої та виховної діяльності знаходиться за межами загальноосвітнього державного стандарту, включаючи вивчення тих галузей культури і науки, які не представлені в шкільних програмах [3, с. 4].

Чимало дослідників акцентують увагу саме на тому, що програми позашкільної освіти не транслюються дітям зверху за типом єдиного державного стандарту, який однозначно визначає, що потрібно знати та вміти підростаючому поколінню, а пропонуються дітям за вибором, відповідно до їх інтересів, природних схильностей і здібностей. Тому співвіднесеність із принципом природовідповідності (Ян Амос Коменський) – найважливіша вихідна характеристика позашкільної освіти, що лежить в основі її організації. У ній всі програми нібито “йдуть за дитиною”, на відміну від школи, яка змушена “підганяти” учня під програму.

Такий неформальний характер позашкільної освіти зумовлює її лише особистісну орієнтацію, яку також часто називають як визначну характеристику позашкільної освіти. На відміну від основної (шкільної) освіти, позашкільна освіта більш особистісно орієнтована, зазначає С. В. Рябов. Будучи не обов'язковим за своєю як нормативною, так і змістовною суттю, вона може стати стимулом для особистісного зростання підлітка й фактором позитивної динаміки навчання та самоосвіти через активізацію прихованих можливостей розвитку [9].

Втім у найбільш розповсюджених тлумаченнях позашкільної освіти акцентується увага не на її доповнюваності щодо шкільної освіти, не на її неформальності або унікальності, а на тому, що вона охоплює діяльність особистості у вільний від шкільних занять час.

Зокрема, така точка зору представлена у працях Т. І. Сущенко, О. В. Биковської, І. Н. Єрошенкова та ін. Зокрема, О. В. Биковська позашкільну освіту визначає як складову системи безперервної освіти, цілеспрямований процес і результат навчання, виховання, розвитку та соціалізації особистості у вільний час у позашкільних навчальних закладах та інших соціальних інституціях [2, с. 24]. Саме таке розуміння позашкільної освіти покладено в основу відповідних вітчизняних державних програм у цій сфері.

Воно ґрунтується на тому, що в системі всебічного та гармонійного розвитку особистості, наряду зі школою, особливе місце займає різноманітна освітньо-виховна робота поза обов'язковими навчальними планами й поза рамками шкільних програм. Йдеться передусім про суспільно-виховну діяльність у сфері вільного часу, різноманітні види та форми якої органічно включені до єдиного процесу всебічного розвитку особистості. Її можна розглядати, зазначає Т. І. Сущенко, як спосіб цілеспрямованого впливу на підростаюче покоління, як одну з форм спілкування та взаємодії педагогів-позашкільників і їхніх вихованців. Позашкільна робота – це особливим способом організована педагогічна діяльність, що має яскраво виражену специфіку впливу у порівнянні з іншими засобами виховання та певні переваги, до числа яких належить добровільність участі дітей у позашкільних заняттях, диференціація за інтересами та схильностями, індивідуальний підхід тощо [11, с. 9].

Система ідей позашкільної роботи, як зазначає І. Н. Єрошенков, включає забезпечення цілеспрямованого впливу та взаємодії дітей і підлітків у вільний від навчання час, розвиток творчих здібностей, задоволення їх різносторонніх інтересів у галузі культури, створення умов для розвитку суспільної активності та самостійності, забезпечення умов для відпочинку дітей і підлітків [6, с. 15]. Тому цей автор наряду з поняттям “позашкільна освіта” широко застосовує такі категорії, як “позашкільне педагогічне середовище”, яке містить у собі суспільно-політичну, виробничо-економічну, соціально-побутову, культурну та природно-екологічну сфери, що здійснюють вплив на формування та розвиток особистості дитини [6, с. 20], “культурно-виховна діяльність” як процес взаємодії соціального педагога з дітьми та підлітками

в цілях формування їх особистості у специфічних умовах культурно-дозвільних закладів [6, с. 48].

Проте, за нашим переконанням, саме в понятті “прозашкільна освіта” повною мірою зафіксовано науковий, педагогічний і суспільно корисний аспекти навчально-виховної діяльності у вільний від шкільних занять час.

Теоретичні основи сучасної позашкільної освіти базуються на системі наукових знань, які становлять основу педагогіки, що пов’язана з такими науками, як психологія, філософія, соціологія, фізіологія, економіка, кібернетика тощо. Становлення та розвиток теорії, практики та методики позашкільної освіти сприяли утвердженню так званої педагогіки позашкільної освіти або позашкільної педагогіки, що покликана визначити закономірності формування гармонійно розвинутої особистості засобами позашкільної роботи. Її предмет, зазначає Т. І. Суценок, – розвиток і виховання духовно-повноцінної, творчої особистості з урахуванням її особистих потреб і природних даних, особливостей сфери вільного часу та дозвілля. Її можна розглядати як науку про виховання творчістю. Пріоритетними її категоріями є не “озброєння знаннями, вміннями та навичками”, а такі поняття, як “співтворчість”, “захоплення”, “творча діяльність”, “інтелектуальна незалежність”, “психологічний комфорт” тощо [11, с. 9].

Структурно позашкільна освіта вписується в систему загальної та професійної освіти, а також в сферу освітньо-культурного дозвілля, зближує і доповнює ці системи. Щодо загальної системи освіти позашкільна освіта є підсистемою, але водночас вона може розглядатися як самостійна освітня система, бо має якості системи: цілісність та єдністю складових її елементів, які мають певний зв’язок один з одним [5, с. 3].

Вивчаючи освіту як цілісну систему, яка забезпечує взаємозв’язок суб’єктів і об’єктів освітньої діяльності, безперервність процесу освіти, Е. Б. Євладова, Л. Г. Логинова та Н. Н. Михайлова услід за О. С. Газман вважають, що дана система передбачає дві мети – соціалізацію (тобто природний процес становлення індивіда, особистості в суспільстві) й індивідуалізацію (тобто процес організації та самоорганізації свого життя в суспільстві індивідом). Для успішної реалізації кожної з них необхідно, з одного боку, мати дві автономні за цілями, завданнями педагогічної діяльності сфери, а з іншого боку, інтегрувати ці сфери в єдиний освітній простір, який створює необхідні умови для цілісної освіти дитини. Цими двома автономними сферами, на думку авторів,

є основна та додаткова (шкільна і позашкільна) освіта, кожна з яких спрямована на вирішення своїх цілей і завдань, але в сукупності цих сфер і лежить сенс освіти.

У сфері основної освіти освіта виступає як універсальний спосіб трансляції історичного досвіду, загальний механізм соціального успадкування. І тут головним процесом є трансляція історичного досвіду, а головними видами діяльності – навчання та виховання як процес соціалізації дитини. У сфері додаткової (позашкільної) освіти освіта виступає як загальна культурно-історична форма становлення та розвитку сутнісних сил людини, її фундаментальних здібностей, здатної до самоосвіти, а тим самим – до саморозвитку. Тут головним процесом є розвиток дитини як суб'єкта життєдіяльності, а головною діяльністю виступає педагогічна підтримка [5, с. 32–34].

О. Е. Лебедев також виходить із того, що шкільна та позашкільна освіта є взаємодіючими складовими частинами загальної освіти. При цьому позашкільна освіта дозволяє повніше використовувати потенціал шкільної освіти за рахунок поглиблення, розширення та застосування шкільних знань. Вона компенсує неминучу обмеженість шкільної освіти шляхом реалізації дозвільних та індивідуальних освітніх програм, дає можливість кожній дитині задовольнити свої індивідуальні пізнавальні, естетичні, творчі запити. Позашкільна освіта не тільки розширює знання про творчі можливості людини і творчий потенціал учнів; вона забезпечує можливість успіху в обраній сфері діяльності і тим самим сприяє розвитку таких якостей, які важливі для успіху в будь-якій сфері діяльності; вона створює можливість формування кола спілкування на основі спільних інтересів і цінностей [4, с. 37].

Отже, позашкільна освіта є цілеспрямованим процесом оволодіння систематизованими знаннями про культуру, природу, людину, суспільство. Також вона забезпечує застосування знань на практиці, опанування вміннями та навичками творчої діяльності. В системі позашкільної освіти особистість отримує додаткові умови для реалізації творчого пошуку, свободи саморозвитку та самореалізації.

Позашкільна освіта вирішує питання емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості, формування її компетентностей. Водночас позашкільна освіта сприяє забезпеченню потреб особистості у творчій самореалізації, її соціалізації, включенню в суспільні відносини, входженню у широкий світ.

Особливістю позашкільної освіти є забезпечення вільного часу особистості, надання їй в позашкільних навчальних закладах та інших

соціальних інституціях. Вона доступна, адже тут можуть займатися будь-які діти – “звичайні”, які ще не знайшли свого особливого покликання; обдаровані; “проблемні” – з відхиленнями в розвитку, в поведінці, діти-інваліди. Заняття тут можливі практично з будь-якого віку, при будь-якому рівні попередньої підготовки дитина може включитися до напряму діяльності, що її цікавить. Як зазначають, Л. Н. Буйлова та Н. В. Кленова займатися тут – ніколи не пізно, і це робить дану сферу суттєвим фактором безперервної освіти особистості [3, с. 9].

Таким чином, освітня діяльність у системі позашкільної освіти дітей має свої конкретні, притаманні лише їй характерні риси. Вона здійснюється дітьми та підлітками у вільний від основного навчання час і відрізняється свободою вибору напрямів, видів діяльності та можливістю зміни сфери діяльності; характеризується добровільністю, ініціативністю й активністю всіх учасників (дітей, батьків, педагогів), відсутністю жорсткої регламентації і жорстко заданого результату, передбачаючи свободу темпів розвитку та творчого просування дитини; спрямована на розвиток творчих здібностей учнів, розвиває пізнавальний інтерес і дає право учням поєднувати різні напрямки та форми занять; має неформальний і комфортний характер для всіх її учасників.

Важливо, що позашкільна освіта може дати сучасній школі дуже багато. Якщо співвідносити, загальну (шкільну) та позашкільну освіту, то перша цінна своєю системністю, друга – можливістю індивідуалізувати процес соціалізації дитини [3, с. 14]. Виконуючи різними способами одну й ту саму мету – підготувати дитину до життя у суспільстві, ці види освіти виступають як взаємодоповнюючі, а тому рівноправні компоненти освітньої системи; тому вони мають визнаватися такими всіма зацікавленими сторонами – державою, суспільством, кожною школою та родиною.

Література

1. *Берека В. Є.* Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1957–2000 рр.) : автореф. дис. ... к. пед. н. : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Берека Віктор Євгенович. – Київ, 2001. – 24 с.

2. *Биковська О. В.* Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні : автореф. дис. д-ра пед. н. : спец. 13.00.01 / Биковська Олена Володимирівна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 34 с.

3. *Буйлова Л. Н.* Дополнительное образование в современной школе / Л. Н. Буйлова, Н. В. Кленова. – М. : Сентябрь, 2005. – 192 с.

4. Дополнительное образование детей : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. О. Е. Лебедева. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 256 с.

5. *Евладова Е. Б.* Дополнительное образование детей / Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. Н. Михайлова. – М. : ВЛАДОС, 2002. – 280 с.

6. *Ерошенков И. Н.* Культурно-воспитательная деятельность среди детей и подростков : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. Н. Ерошенков. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 221 с.

7. *Куприянов В. Б.* Функции учреждений дополнительного образования детей [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://ucheba.com/met_rus/k_dopobraz/functions.htm. – Название с экрана.

8. *Медынский Е. Н.* Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – М., 1916. – 327 с.

9. *Рябов С. В.* Возможности учреждений дополнительного образования детей и подростков в развитии нравственно-эмоционального потенциала подростков [Электронный ресурс] / С. В. Рябов. – Режим доступа:

http://sociosphera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/detstvo_otrochestvo_i_junost_v_kontekste_nauchnogo_znaniya/vozmozhnosti_uchrezhdenij_dopolnitelnogo_obrazovaniya_detej_v_razvitiij_nravstvenno_ehmocionalnogo_potenciala_podrostkov/33-1-0-704. – Название с экрана.

10. Социальное воспитание в учреждениях дополнительного образования детей : учеб. пособие для студентов пед. вузов / Б. В. Куприянов, Е. А. Салина, Н. Г. Крылова, О. В. Миновская ; под ред. А. В. Мудрика. – М. : Академия, 2004. – 240 с.

11. *Сущенко Т. И.* Основы внешкольной педагогики пособие для классных руководителей, педагогов внешкольных учреждений / Т. И. Сущенко. – Минск : Бел. навука, 2000. – 221 с.

12. *Щетинская А. И.* Теория и практика современного дополнительного образования детей : учебное пособие / А. И. Щетинская, О. Г. Тавстуха, М. И. Болотова ; Мин-во образования и науки РФ ; Оренбург. Гос. Пед. У-т. – Оренбург : Изд-во ОПТУ, 2006. – 404 с.